

Historia cmentarza żydowskiego w Radzyminie

Najważniejsze informacje

Agnieszka Nieradko
agnieszkanieradko@gmail.com

Fundacja *Zapomniane*
Komisja Rabiniczna ds. Cmentarzy Żydowskich w Polsce

Pierwszy dokument pisemny potwierdzający istnienie społeczności żydowskiej w Radzynie pochodzi z drugiej połowy XVIII wieku i znajduje się w dokumentacji kościelnej diecezji płockiej. Czterdziestu ośmiu członków gminy żydowskiej stanowiło wówczas 6% całej populacji Radzyna. Już wtedy istniał cmentarz żydowski, który służył nie tylko mieszkańcom Radzyna, ale również zmarłym z okolicznych miejscowości. Na początku XIX wieku w Radzynie zaczęli osiedlać się zwolennicy cadyka Jakowa Arie Gutermana, ucznia rabina Symchy Bunama z Przysuchy. W ten sposób Radzyn stał się jednym z ważniejszych ośrodków chasydyzmu.

Cmentarz żydowski w Radzynie znajduje się przy ulicy Mickiewicza i zajmuje powierzchnię ponad 2 hektarów. Wejście na teren nekropolii znajdowało się od wschodu, a główną aleję wytyczono na osi wschód–zachód. Po wojnie teren cmentarza został zrównany z ziemią i przekształcony w park poprzez zasadzenie topoli, klonów i lip. Cmentarz został oficjalnie zamknięty dla pochówków we wrześniu 1964 roku. Przez wiele lat jedynym istniejącym na jego terenie obiektem był sarkofag ufundowany w połowie lat 80. XX wieku w miejscu nieistniejących oheli cadyków. W liście z sierpnia 1985 roku Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego w PRL zwrócił się do władz lokalnych o pozwolenie na budowę „żelbetowego pomnika w miejscu nieistniejących grobów rabinów”. Kolejnym etapem zabezpieczenia i upamiętnienia cmentarza miało być wzniesienie ogrodzenia, jednak planu tego nigdy nie zrealizowano.

Fot. 1. Cmentarz żydowski w Radzyminie, zdjęcie wykonane przez Willibalda Pfahlera, 62. Pułk Piechoty, w czasie jego służby na froncie wschodnim, 1941–1942, Zbiory Yad Vashem

Fot. 2. Cmentarz żydowski w Radzyminie w 1985 roku, fot. Jan Jagielski

Podczas II wojny światowej cmentarz stał się miejscem egzekucji i pochówku ofiar Zagłady. Getto w Radzyminie funkcjonowało od drugiej połowy 1940 roku do października 1942 roku. Przebywało w nim łącznie około 2500 osób, z których około 700 straciło życie – ich ciała zostały pochowane na cmentarzu żydowskim w Radzyminie (IPN GK 163/62).

Na terenie cmentarza żydowskiego w Radzyminie miały miejsce następujące wydarzenia:

1. Jesień lub wiosna 1940 r. – żandarmi wojskowi zatrzymali i zamordowali dwóch żydowskich chłopców. Ich ciała pochowano na cmentarzu żydowskim. Świadek relacjonował: „Starszy chłopiec próbował uciekać, ale młodszy złapał go za nogawkę. Wtedy podszedł żandarm, odciągnął młodszego i strzelił mu w głowę. Starszy wyrwał się i pobiegł na drugą stronę ulicy, gdzie dosięgła go kula żandarma.” (IPN BU 2448/1068)
2. Wiosna 1942 r. – żandarmi z miejscowego posterunku rozstrzelali 4 lub 5 żydowskich kobiet na cmentarzu żydowskim. Ciała ofiar pochowano na miejscu egzekucji.

3. Wiosna 1942 lub 1943 r. – żandarm zastrzelił na cmentarzu żydowskim Żyda o nazwisku Maje. Brak informacji o miejscu pochówku.
4. Lato 1942 r. – żandarmi z miejscowego posterunku zastrzelili na cmentarzu żydowskim rodzinę żydowską: adwokata, jego żonę i ich 7-letnią córkę. Brak informacji o miejscu pochówku.
5. Lato 1942 r. – żandarmi rozstrzelali 8 Żydów na cmentarzu żydowskim. Brak informacji o ciałach.
6. Czerwiec 1942 r. – żandarmi rozstrzelali 19 Żydów (10 mężczyzn, 5 kobiet i 4 dzieci) z broni automatycznej na cmentarzu żydowskim w Radzyminie. Świadek zeznał: „W czerwcu 1942 roku pod mój dom podjechał wóz pełen Żydów. Były tam kobiety i dzieci. Obserwowałem to z ogrodu, ukryty za drzewami. Żydów eskortowali żandarmi konno. Rozpoznałem Hoppego, Radkego i Cymbryka. Bijąc ich kolbami, spędzili Żydów z wozu i poprowadzili na cmentarz. Egzekucji nie widziałem, bo schowałem się w domu, ale po chwili usłyszałem serię z broni automatycznej. Po godzinie poszedłem na cmentarz. Był tam żydowski dozorca, który płakał. Hoppe przed odejściem kazał mu pochować ciała przed wieczorem, w przeciwnym razie miał go też zastrzelić.” (IPN BU 2448/1068)
7. Październik 1942 r. – żandarm z miejscowego posterunku zastrzelił na cmentarzu Żyda o nazwisku Rybak (imię nieznane). Ciało pochowano na miejscu.
8. Jesień 1942 r. – żandarmi zastrzelili na cmentarzu żydowskim kobietę w wieku ok. 30 lat. Brak informacji o miejscu pochówku.
9. Jesień 1942 r. – żandarmi rozstrzelali na cmentarzu około 20 osób (w tym kobiety i 4–5 dzieci). Brak informacji o miejscu pochówku.
10. Zima 1942 r. – policjanci i żandarmi zastrzelili na cmentarzu 4 Żydów. Brak informacji o miejscu pochówku.
11. Styczeń 1943 r. – żandarmi zastrzelili dwóch Żydów, ojca i jego 7-letniego syna, którzy uciekli z warszawskiego getta. Ich ciała pochowano na cmentarzu żydowskim w Radzyminie. Świadek zeznał: „W styczniu 1943 roku żandarmi Hoppe i Radke z Radzymina szli koło mojego domu, śmiejąc się głośno. Prowadzili mężczyznę i jego 7-letniego syna. Zanim dotarli na cmentarz, chłopiec próbował uciec – Hoppe zastrzelił go, a chwilę później zastrzelił ojca. Nie znam ich nazwisk.” (IPN BU 2448/1068)
12. Sierpień 1943 r. – żołnierz niemiecki zastrzelił na cmentarzu żydowskim żydowskie dziecko. Świadek zeznał: „[...] W tym samym roku widziałam w Radzyminie żołnierza Wehrmachtu z karabinem, który gonił żydowskiego chłopca. Zaprowadził go na cmentarz żydowski i tam zastrzelił. Widziałam to na własne oczy, bo jako młoda

dziewczyna poszłam za nimi z ciekawości. Nie znam nazwiska chłopca ani jego zabójcy.” (IPN BU 2448/1067)

13. Jesień 1943 r. – Niemcy zastrzelili 14 Żydów (mężczyzn, kobiety i dzieci w wieku 4–5 lat). Ciała pochowano na cmentarzu żydowskim.

14. Jesień 1943 r. – żandarm z miejscowego posterunku zastrzelił na cmentarzu 5- lub 6-letnią żydowską dziewczynkę. Brak informacji o ciele.

19 maja 2015 r. Fundacja Zapomniane zarejestrowała relację Leona N., mieszkańca Radzimina urodzonego w 1930 roku: „W Radzyminie było dwóch morderców: żandarmi Hoppe i Radke. Mieli siedzibę tam, gdzie dziś jest szkoła ogrodnicza. Prowadzili stamtąd Żyda, miał 17–18 lat. Jeździliśmy tu na rowerach. Miałem 13 lat i wiedziałem, że prowadzą go na śmierć. Powiedziałem koledze: ‘Patrz, Jurek, pewnie go prowadzą, żeby zastrzelić. Schowajmy się, bo nas też zastrzelą.’ Prowadzili go, był ładnym chłopakiem. Wszedł [na cmentarz]. Grób był już przygotowany, wykopany przez pana Paciorka. Żandarm go zastrzelił, chłopak upadł. Pan Paciorek podszedł, obrócił go, zdjął ubranie i buty, wziął łopatę i zakopał. Niemcy odeszli.” (Radzymin, 19 maja 2015)

Fot. 3. Pogrzeb na cmentarzu żydowskim w Radzyminie. Mur w tle biegł wzdłuż obecnej ul. Zielonej.
Zdjęcie: Willibald Pfahler, 62. Pułk Piechoty, 1941–1942, Zbiory Jad Waszem

W archiwach Yad Vaszem znajduje się 969 stron świadectw złożonych przez ocalałych po Zagładzie dotyczących Żydów, którzy nie zginęli w obozach pracy ani śmierci, lecz w getcie radzyńskim. Najprawdopodobniej ich ciała również pochowano na cmentarzu.

Fot. 4. Sarkofag wzniesiony w latach 80. XX wieku, zdjęcie z 2005 roku, fot. Jan Jagielski

Zniszczenie cmentarza w Radzyminie rozpoczęło się w czasie okupacji niemieckiej. Część macew została rozkradziona przez miejscowych i wykorzystana jako materiał budowlany – zarówno w czasie wojny, jak i po jej zakończeniu. Niektóre domy w sąsiedztwie cmentarza wzniesiono prawdopodobnie częściowo z żydowskich nagrobków. Część obecnych właścicieli tych nieruchomości jest gotowa zwrócić je na teren cmentarza. Kilka odzyskanych macew zostało umieszczonych w nowym ohelu, wzniesionym w 2016 roku na miejscu sarkofagu.

W zachodnim narożniku cmentarz przecina droga gruntowa, będąca jedynym dojazdem do domów powstałych po wojnie przy ulicy Zielonej.

Karta cmentarza sporządzona w 1985 roku opisywała nekropolię jako „nieistniejącą”, ponieważ była pozbawiona nagrobków. W 2021 roku opracowano nową kartę, w której zapisano:

„Cmentarz zdewastowany, trwale przekształcony, granice nieczytelne. Podczas II wojny światowej na cmentarzu chowano ciała osób zmarłych lub zamordowanych w miejscowym getcie. Między innymi w 1942 roku pochowano tu wiele ofiar epidemii tyfusu (sztetl.org). Miejsce upamiętnia współczesny ohel z trzema tablicami informacyjnymi, z których jedna została zniszczona w latach 2006–2010, oraz kilka fragmentów macew wewnątrz.”

Autor karty zaleca „pełne oznaczenie i wytyczenie granic w oparciu o powojenną kartografię oraz utrzymanie zieleni.”

18. ELEMENTY CMENTARZA		Czy istnieją	I L O Ś Ć					23. Charakter rozplanowania cmentarza
			Do XVIII w.	1 poł. XIX w.	2 poł. XIX w.	1 poł. XX w. (do 1945 r.)	2 poł. XX w.	
Mur ogrodzeniowy								regularny
Brama I-yl								24. Czytelność układu cmentarza:
Kościół								- całość
Kaplica I-el								- kwater,
Nagrobki:	wolnostojące							- nagrobków i mogił
	przyścielne							25. Ogólny stan zachowania cmentarza (nagrobków i drzewostanu)
	plyty							cmentarz nieistniejący, obecnie teren zagospodarowany zielenią.
Mogily								26. Istniejące zagrożenia
Inne elementy								27. Wnioski w zakresie prac:
19. Które obiekty wpisane są do rejestru zabytków								
20. STARODRZEW		Ilość	Ø pnia w cm	Stan zdrowotny				
lipa								
kasztanowiec								
jesion								
tuja (żywotnik)								
21. Czy na terenie cmentarza znajdują się zarejestrowane pomniki przyrody ew. aleje								
22. Ogólny stan zachowania zieleni na cmentarzu Na terenie dawnego cmentarza zasadzono: lipy, klon, topole.								
29. Inne uwagi służb konserwatorskich								30. Wypełnił: Data: 1985
28. Wnioski w zakresie niezbędnej dokumentacji:								
- poszczególnych nagrobków								
- ewidencji całości cmentarza								
- studium historycznego								
- ewentualnie dokum. projektowej								

Fot. 5. Karta cmentarza z 1985 roku, Narodowy Instytut Dziedzictwa

ZAŁĄCZNIK AKTUALIZACYJNY DO KARTY CMENTARZA		3. Miejscowość <i>10152</i> RADZYMIN
1. Nazwa CMENTARZ ŻYDOWSKI w RADZYMINIE	2. Czas powstania poł. XVIII w.	
9. Materiały graficzne		4. Adres (ulica, nr posesji) Radzymin, ul. Mickiewicza (pd. strona)
 Geoportal - mapa topograficzna z lokalizacją cmentarza		5. Przynależność administracyjna Województwo mazowieckie powiat wołomiński gmina Radzymin
 Mapa WIG P39 S32 RADZYMIN wyd. 1934 r. 1:25 000		6. Współrzędne geograficzne 52.411353 / 21.187236
 Widok na teren cmentarza od wschodu		7. Użytkowanie obecne Teren zielony, park, częściowo gruntowe drogi
 Ohel cadyka Gutermana z fragmentami macew wewnątrz		8. Stan zachowania Zniszczony cmentarz, trwale przekształcony. Granice nieczytelne. Podczas drugiej wojny światowej na cmentarzu chowano zwłoki osób zmarłych lub zabitych w miejscowym getcie. Między innymi w 1942 roku pogrzebano tu wiele ofiar epidemii tyfusu". (źródło: szteti.org.pl). Miejsce upamiętnione współczesny ohelem z trzema tablicami informacyjnymi, z czego jedna z nich zniszczona między 2006-2010 r. oraz kilka fragmentów macew wewnątrz

Fot. 6. Karta cmentarza z 2021 roku, Narodowy Instytut Dziedzictwa

Bibliografia i źródła:

1. Nagranie Fundacji Zapomniane (plik audio), nazwisko: Leon N. [świadek], ur. 1930, miejsce zamieszkania: Radzymin, temat: groby żydowskie w Radzyminie, wywiad przeprowadziła Agnieszka Nieradko, Radzymin, 19 maja 2015.
2. IPN BU 2448/1067, akta Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, powiat wołomiński.
3. IPN BU 2448/1068, akta Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, powiat wołomiński.
4. IPN GK 163/62, Ankieta: Egzekucje. Groby. Woj. warszawskie, t. III, Ankiety dotyczące masowych egzekucji i grobów masowych w województwie warszawskim.
5. „Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez Niemców w Polsce w latach 1939–1945. Województwo stołeczne warszawskie”, Warszawa 1988, s. 250–252.
6. Archiwum Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy Żydowskich w Polsce.
7. Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie.
8. Instytut Yad Vashem, Centralna Baza Ofiar Zagłady.
9. Karty cmentarzy z portalu www.zabytek.pl Narodowy Instytut Dziedzictwa
10. Archiwum Akt Nowych.
11. <http://cmentarze-zydowskie.pl/radzymin.htm>